

De betekenis van de Reguliere Canonie voor Friesland in de Middeleeuwen *)

SUMMARIUM

Exponere per summa capita quid Canonici Regulares apud Frisones (incolas septentrionales regni Neerlandici) valuerint, idem est ac brevem historiam texere Circariae Frisiae Ordinis Nostri. Canonica enim Regularis propter penuriam fontium non clare agnoscitur nisi apud Praemonstratenses.

His adiuti fontibus — inter quos eminent Gesta Abbatum Orti Sancte Marie, Chronica Emonis et Menconis, Vitae Abbatum Horti B. Mariae et Lidlumensium — vitam spirituales Circariae Frisiae melius perspectam habemus quam cuiuslibet alterius Circariae.

Quae vita spiritualis per aliquot decennia saeculi 12ⁱ et 13ⁱ summo opere effloruit. Testes sunt ipsi Beatus Fredericus, Sanctus Siardus et Beatus Dodo, testes sunt etiam tria notissima chronica in quibus resplendet.

Religiosa vita officio choralis, lectione, meditatione et manuum labore nutrita et spiritu paupertatis ac penitentiae imbuta radices interdum profundos egit.

Magnis Frisiae abbatiis cordi fuit cura animarum et scientiarum sed et conditio pauperum. Artes et cultura ab eis promotae sunt et vitae sociali et economicae multum contulerunt.

Ex parciore quae praesto sunt fontibus certo concludimus Praemonstratenses Frisios primis Ordinis temporibus spiritum bonum et fortem procreasse. Quod satis ostenditur hac brevi synopsi quae cognitionem promoveat vitae spiritualis et culturae Praemonstratensium Frisiorum.

Waar kunnen bij het twaalfde eeuwfeest van de marteldood van Sint Bonifatius en het zestiende van de geboorte van Sint Augustinus, de wegen onzer gedachten zich beter kruisen dan te Dokkum, waar reguliere koorheren, volgelingen van Sint Augustinus, eeuwenlang de wacht hielden bij het graf van de grote

*) Lezing op 8 Juni 1954 te Sneek gehouden voor « Frisia Catholica ».

Apostel der Friezen ! Dokkum is meer dan een martelplaats. Bij het graf van de roemvolle apostel, als het ware uit zijn bloed, ontkiemde waarschijnlijk ook het vroegste Friesche kloosterleven. Nog immer blijven plaats en aard van dit oudste kloosterleven in of bij Dokkum voor ons gedurende de eerste vier eeuwen sterk omsluiend. Pas in de laatste helft der 12^e eeuw, als een groep Norbertijnen wordt overgebracht « naar Dokkum bij Sint Bonifatius » ¹⁾, staan we aan het begin van de later zo bekende Bonifatiusabdij, de reguliere canonie dus, waarin ook de geest en de idealen van Sint Augustinus zich belichaamden.

Men zal er zich in dit kroonjaar weer dieper op bezinnen, wat het werk en het bloed van Bonifatius voor de eerste kerstening van Friesland hebben betekend. Voor de tijd van het gevestigde christendom, en de hoogbloei van het Friesche geloofsleven, mag misschien evenzeer de vraag worden gesteld: hoe werkten de geest en de idealen van Sint Augustinus, de geest ook van zijn volgelingen de reguliere kanunniken, door in dit gewest ?

Zó geformuleerd, komt dat neer op een waardering van de reguliere canonie op zich en op het vaststellen van haar invloed naar buiten, telkens in *godsdienstig* opzicht. Dat wil niet zeggen, dat we de invloed der kloosters van reguliere koorheren op cultureel, sociaal, economisch, ja zelfs op politiek gebied zouden onderschatten ! Doch de betekenis van het instituut der reguliere kanunniken is en blijft voornamelijk een *godsdienstige*. Ook al hun activiteit naar buiten zal toch allereerst een *godsdienstig* karakter bezitten, primair dus *zielzorg* zijn. Hun werk op de andere, reeds genoemde gebieden, zal zoals heel het middeleeuwse leven, sterk het stempel van het *godsdienstige* dragen ; het zal een poging zijn om « de dingen die van God zijn » over te planten in het dagelijks leven der mensen en om de dingen van de mensen, hun stoffelijk bezit en al hun werk, voor God dienstig te maken. Wie de kloosters slechts ziet als « agrarische communes » of « geestelijke kolchozen » ontkent hun diepste wezen.

In de tijd van Karel de Grote, zo mag men wel aannemen, was Friesland grotendeels gekerstend. Tot ver na het jaar 1000 zal

¹⁾ *Gesta Abbatum Orti Sancte Marie*, ed. A. M. Wybrands, Leeuwarden, 1879, p. 38.

van een diep doordringen van het christendom in het openbaar leven echter nog geen sprake zijn geweest. Het leven blijft ruw en hard en ook de wetgeving behoudt haar heidense en barbaarse inslag. De tijd trouwens van 850 tot 1050, waarin tengevolge van de invallen der Noormannen het uitgebreide rijksgebied uiteenvalt in duizenden staatjes, is voor heel het Westers christendom weinig gunstig. Zelfs ver landinwaarts gelegen kerken en kloosters onder vinden de overlast van de stropende Vikings; wat overblijft aan kerkelijk bezit valt niet zelden in handen van kleine feodale heren.

Goed en wel na het jaar 1000 wordt het klimaat gunstiger. De aanloop begint in de tweede helft van de elfde eeuw. De Kerk ontworstelt zich aan de wurgende greep van de wereldlijke macht en herkrijgt haar zelfbeschikkingsrecht in kerkelijke zaken. Het leven der Kerk gaat zich ook daardoor hernieuwen; dat openbaart zich ook heel levendig in de kloosters van de monniken en in de kapittels der kanunniken. Tegen het einde der eeuw is de christelijke eenheid van het Westen reeds zover hersteld, dat de oproep der Pausen voor de kruistochten overal het enthousiasme loslaat en dat niet alleen mannen maar zelfs kinderen zich opmaken « om de muren van Jerusalem op te bouwen ».

De tijd van 1100 tot 1300 is in velerlei opzicht een gloriëtijd voor Gods Kerk geweest. Wat in de twaalfde eeuw dikwijls nog maar in de knop aanwezig was, kwam in de dertiende tot volle bloei. Het is de tijd van de stichting van vele grote kloosterorden, de periode waarin honderden kloosters en kapittels konden ontstaan, dank zij de edelmoedigheid waarmee zeer velen niet alleen hun goederen, doch dikwijls ook zichzelf, wilden stellen in de dienst van God. Het is ook de tijd, waarin de « studia universalis », de eerste roemruchte middeleeuwse kerkelijke universiteiten, konden ontstaan. Bovenal is het een tijd van een groot religieus idealisme, een tijd van diepe religieuze bewustwording en van belangstelling voor het leven der Kerk.

Geestelijken, monniken, maar ook duizenden leken, mannen zowel als vrouwen, de rijksten en de armsten, werden gegrepen door wat men noemt een « evangelisch ideaal ». Men vond zijn inspiratie en begeestering in het evangelie, het woord van God. Vooral dat ideaalbeeld van de vroegste christengemeenschap ons geschilderd in Handelingen IV, 3, sprak hen aan: « de menigte der gelovigen was één van hart en één van ziel, niemand noemde

iets van wat hij bezat het zijne, doch zij hadden alles gemeenschappelijk » ²⁾).

Dit begrip van leven zoals de Apostelen en de eerste christenen, gemeenschappelijk en zonder eigen bezit, maakte veel opgang. Armoedsgedachten dus in een tijd van grote sociale verschillen, van feodale hebzucht, van diepe ontaarding ook soms bij geestelijken en leken door de zucht naar aards gewin. Ruim een eeuw vóór Franciscus stonden reeds armoedeprekers op, priestermissionarissen die overal prekend rondtrokken, barveoeters die het voorbeeld van Christus en zijn apostelen volgden, die de mensen hielpen naar lichaam en ziel. In de meest letterlijke zin wilden zij het woord navolgen van Christus, dat Hij sprak bij de uitzending der 72 leerlingen: « Gaat... (twee en twee)... ; draagt geen zak, noch hoofddekseel noch schoeisel..., eet en drinkt wat gij vindt... ; komt gij ergens, geneest dan de zieken die er zijn... en verkondigt: het rijk Gods nadert onder U » (Lucas X, 1-12).

Het is in dat begin der twaalfde eeuw of de Kerk Gods ontwaakt in de harten der gelovigen. Er komt alom hernieuwing: apostolische en evangelische hernieuwing. De oude monniksorden en de kapittels der kanunniken ondergaan grondige hervormingen. Dikwijls zijn die hervormingen uit zware strijd geboren, dikwijls gewaagd, maar altijd edelmoedig. Het leven in armoede en onthechting trekt zeer velen aan. Ook de leken zoeken het hoger volmaaktheidsstreven der kloosters te volgen. Dat leidt tot een geestelijke band van de leken met de kloosters, tot gemeenschappen van gebeden en goede werken, tot geestelijk beschermheerschap en tot de gedachte van de derde orde. Wie niet in de kloosters of in nauw geestelijk contact daarmee kan leven, zoekt nog dikwijls eigen wegen voor zijn vroomheid, zoals bijvoorbeeld kluizenars en reclusen, begarden en begijnen.

Maar bovenal trok het idee van het leven in gemeenschap, het leven in armoede en onthechting aan. Het kloosterleven had dan ook zijn geweldige zuigkracht. In enkele tientallen jaren ontstonden er vele honderden kloosters van Cisterciënzers en van Norbertijnen. Onbegrijpelijk schouwspel voor deze tijd: ontelbaar zijn de gevallen, dat een aantal vrome leken in een particuliere woning op eigen gelegenheid zich op hogere volmaaktheid gaan

²⁾ Vergelijk: *Handelingen* II, 44-45.

toeleggen en een primitief kloostertje beginnen ! Gods geest waait waar hij wil... !

De aantrekkingskracht die het kloosterleven in die tijd uitoefende, de idealen die het in zich borg en de sublieme hoogte waartoe het zich kon verheffen, zijn misschien het meest treffend geschetst door de Engelse historicus J. Dickinson in de hierna volgende passages: « Misschien is de Westerse wereld sinds de 12^e eeuw nimmermeer zó meegesleept geweest door de onvermoede mogelijkheden van een volledig gemeenschappelijk leven als toen. Dat leven sprak in die tijd de meesten evenzeer aan als het socialisme, met zijn beloften van alles wat mensen kunnen verlangen, dat velen doet in onze tijd (ofschoon natuurlijk de aspiraties der 12^e eeuw soberder en minder materialistisch waren dan die van ons nu). Voor hen lag in dat volledig gemeenschappelijk leven de diepste bron van die bijzondere geestelijke kracht die men ten koste van ieder persoonlijk offer moest zien te bereiken. Het was het leven « waar boze geesten worden uitgedreven, armen liefdevol opgenomen, zondaars bekeerd, de plicht tot heilige eenvoud en gezegende armoede nagekomen, waar zonder ophouden de naam des Heren geprezen wordt » en waar de geest van hen die gelovig ontslapen zijn, blijft doorwerken op de plaatsen waar zij hebben gewerkt en God liefgehad, zodat ze « de biddende bijstaan, de behoeftigen helpen, de gevallen oprichten en aller gebeden opdragen voor 't aanschijn van Gods majesteit » ³⁾.

Het kloosterleven in Friesland is eerbiedwaardig van ouderdom, waarschijnlijk gaat het terug tot kort na de marteldood van Sint Bonifatius. Zeker zijn het hier, gelijk elders in ons vaderland, de Benedictijnen geweest die de rij opendoen. Foswerd of Bethanië, eerst op het eiland Ameland begonnen en rond 1100 naar Ferwerd verlegd, lijkt van die diverse vroege Benedictijnse nederzettingen wel het best houdbaar. Het bestaan en de aard van ook reeds vroeg gesignaleerde « regulieren » blijft evenzeer twijfelachtig. Vermoedelijk is hier wel sprake van een zeker gemeenschappelijk leven van geestelijken, maar niet van een kloosterleven, wat het afleggen van één of meerdere geloften veronderstelt, alsook het volgen van een erkende regel.

Pas in de 12e eeuw met al haar geestelijke dynamiek ontstaan

³⁾ J. C. DICKINSON, *The origins of the Austin Canons and their introduction into England*, London, 1950, p. 207.

er in onze noordelijke gewesten een groot aantal bekende kloosters, waarover we beter zijn ingelicht. Om er voor de drie zogenaamde « agrarische » ordes slechts enkele bekende aan te duiden: van de Benedictijnen het reeds genoemde klooster Foswerd (1109 ?), het Sint Odolphusklooster te Stavoren (1132) en Feldwerd te Holwierden in Groningen (1183); van de Cisterciënsers Klaarkamp (1165), Bloemkamp of Oldenklooster (1191) en Aduard bij de stad Groningen (1192); van de Praemonstratensers Mariëngaarde (1163), de Sint Bonifatiusabdij te Dokkum (1180 ?), Lidlum (1182) en Wittewierum (1204).

We zouden naast dit tiental nog verschillende andere kloosters kunnen noemen, ook vrouwenkloosters, maar voor het beeld, dat we ons willen vormen, kan bovenstaande reeks al bijna volstaan. Toch mogen we zeker de in 1157 gestichte abdij van Ludingakerke bij Franeker niet onvermeld laten, waarin later de proosdijen Achdum, Anjum, Bergum en Haskerdijken afhankelijk zullen zijn. Voor het eerst immers menen we hier te doen te hebben met « reguliere kanunniken van Sint Augustinus », d. w. z. koorheren, die kloosterling zijn in kerkrechterlijke zin en die de regel van Sint Augustinus volgen. Of Ludingakerke en zijn filialen rechtstreeks van Rolduc afstammen, menen we te mogen betwijfelen; we geloven eerder aan een jurisdictieverhouding in veel latere tijd. In de 15^e eeuw zocht de groep Ludingakerke echter aansluiting bij de reguliere kanunniken van Windesheim, hetzelfde deden de regulieren van het klooster Thabor onder Tirns. De Kruisheren konden zich tenslotte slechts op het einde der 16^e eeuw even vestigen te Franeker en Sneek.

Met de Norbertijnen, de groep Ludingakerke, enkele losse kloosters als Thabor, Smalle Ee en Hemelum, de Kruisheren en de Windesheimers hebben we dan de categorie der « reguliere kanunniken van Sint Augustinus » wel bijeen.

Wanneer we ons er nu toe zetten, om de betekenis van deze groep voor Friesland in de Middeleeuwen nader te schetsen, dan moeten we toch van meet af aan met enkele bijzondere omstandigheden rekening houden.

De waarde van het geestelijk leven op zich en de invloed van zijn uitstraling is niet in getallen of statistieken te vangen, we kunnen ze hoogstens bij benadering vermoeden en aanvoelen, maar nimmer in haar juiste grootheid meten. Het beste wat er omgaat

tussen God en de mensen en ook tussen de mensen onderling blijft immers bijna altijd onuitsproken en verborgen.

Ieder onderzoek is bovendien afhankelijk van het beschikbaar zijnde materiaal, van zijn bronnen. Nu wil het geval, dat we voor het nagaan van de waarde van het instituut der reguliere koorheren voor Friesland in de Middeleeuwen vrijwel uitsluitend over bronnen van Norbertijnse oorsprong beschikken. De eerste plaats onder de drie bekende kloosterkronieken wordt ingenomen door de Gedenkschriften van de abdij van Mariëngaarde, die de periode van 1150-1250 bestrijken. De kronieken van Emo en Menko van Wittewierum omvatten globaal genomen geheel de dertiende eeuw. Als derde in de reeks bezitten we Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaarde en Lidlum, die tot het laatste kwart der 16^e eeuw lopen. Als verdere bronnen voor de kennis uit de begintijd der Norbertijnen beschikken we over de uitgaven der oudste statuten. Een enkel maal kan een hagiografisch geschrift als bv. het Leven van de Z. Dodo, een kroniek of contemporain geschrift over het leven der kanunniken in het algemeen ons helpen om het beeld te vervolmaken.

Uit de aard der zaak zullen we dus het leven der kanunniken voornamelijk beschouwen in zijn glorie-tijd, de twaalfde en de dertiende eeuw. Vanzelfsprekend zullen de goede en zwakke kanten ervan zich ook weerspiegeld hebben in de monnikenorden en bij de Friesche kloosters in het algemeen.

* * *

1. Volgens oeroude traditie is de reguliere canonie in eerste wezen steeds een gebedsstede geweest, waar het heilig Misoffer en de heilige getijden met bijzondere luister en toewijding worden gevierd. Deze taak is zo voornaam en zo van alle tijden, zo verbonden met het wezen der Kerk, omdat de mensheid steeds onverkort haar plicht om God te dienen en zijn H. Naam te verheerlijken moet nakomen. Gelijk Christus tot zijn hemelse Vader bad: uw Naam worde geheiligd, zo volgde de Kerk ook Christus na in het voortdurend gebed. Rond de viering van de Mis rangschikte zij haar gebedsstonden, ten dele in aansluiting bij het gebruik van de apostelen. Van oudsher zijn het de dienstdoende geestelijken aan de bisschoppelijke kerken en de collegiale kerken ten plattelande geweest, die dit bijzonder gebedsleven der kerk tot

taak kregen. Wat deze geestelijken, later kanunniken genoemd, ambtshalve en in opdracht der Kerk deden, nl. het bidden van de kerkelijke getijden, wordt weldra door de monniken, die van huis uit leken zijn, tot wijding en aanvulling van hun dagtaak overgenomen.

Men geve er zich terdege rekenschap van dat in de 12^e eeuw het officiële gebedsleven der Kerk en dat van de afzonderlijke gelovigen nog vrijwel samenvallen of tenminste zeer nauw verbonden zijn. Het gebedsleven der gewone gelovigen kende immers nog niet de later opgekomen vormen als het bidden van de rozenkrans, de oefening van de kruisweg, de verering van Christus in zijn H. Sacrament of ook de systematische en streng gereglemateerde meditatie. Deze individuele uitingen van vroomheid, hoe voortreffelijk ook, waren toen nog onbekend. Het godsdienstig leven der gewone gelovigen voltrok zich nog in de nauwste gemeenschap met het leven der Kerk en concentreerde zich rond de H. Mis, het bidden van het psalter en het vieren van de geheimen van het kerkelijk jaar en de heiligenfeesten. Ook in verschillende kleinere parochiekerken was een kapittel gevestigd, zodat ook daar het koorgebed verricht werd. Processies namen van oudsher een belangrijke plaats in en verschillende grote feestdagen van 't kerkelijk jaar gaven aanleiding tot de vorming van allerlei godsdienstige gebruiken, later ook zelfs van het religieus toneel. Buiten het psalter om, dat hij dikwijls zeker ten dele kende, beschikte de leek voor zijn mondgebed in de regel vermoedelijk slechts over het Onze Vader, het Wees Gegroet en de Twaalf Artikelen des Geloofs. Toch was hun gebedsleven niet onbezield.

De Middeleeuwers leefden immers uit een sterk Godsbewustzijn. Hun godsdienstige opvattingen doordrongen heel het openbare leven in al zijn geledingen. Ook in zijn grootste zwakheid en zonde kan de Middeleeuwer zich niet losmaken van God en de gedachte aan God. Het evangelie leeft nog voor hem: het bestaan van God, de zonde, en de verlossing uit de zonde door Christus zijn volle werkelijkheid voor hem, anders dan bij vele mensen uit de tegenwoordige tijd. Reeds in het begin van het Matteüsevangelie leest hij de oproep van Johannes de Doper en van Christus: « Doet boetvaardigheid, want het rijk der hemelen is nabij » (Mt III, 2 ; IV, 17). En als hij door de genade getroffen wordt, zal hij bloedige ernst maken met dit evangeliewoord. Van de kortstondigheid van dit leven, van zijn plicht om daarin God als zijn Schepper en Heer

te dienen, van de waarheid dat het rijk der hemelen niet zonder geweld veroverd kan worden, bijzonder ook van zijn plicht tot gebed, is hij zich bij al zijn zwakheden eveneens volkomen bewust.

Uit deze evangelische inspiratie komen dikwijls verheven volmaaktheidsidealen en een bewonderenswaardige edelmoedigheid voort. De overtuiging groeit dat het iets groots en goeds is, zich terug te trekken uit de gemeenschap van zijn volk en zich door een leven van gebed, boete en onthechting bijzonder toe te wijden aan de dienst van God en zich zo, op hoger plan, bewust in dienst te stellen van de hoogste geestelijke belangen van de gemeenschap van land en volk, die men verliet.

Dat offer van zichzelf, van datgene wat men heeft en wat men is, dat zich toewijden aan God namens de gemeenschap en voor de gemeenschap, werd door de middeleeuwer zeker naar zijn juiste waarde aangevoeld. Bij de dood van zijn moeder spreekt Frederik van Hallum de gedachte uit, dat al zijn gebeden en de offergaven van zijn tijdelijk bezit voor de bevordering van haar zielerust een onvoldoende gave zijn. « Daarom offer ik mezelf en schenk ik mijn eigen persoon weg, om Jezus Christus, de Zoon van God en de Heilige Maagd voor altijd te dienen... van nu af wil ik niet meer volgens mijn eigen oordeel, maar volgens de regel van de H. Augustinus leven, opdat haar ziel in vrede moge rusten »⁴⁾.

Voorbeelden van zulke bewuste persoonlijke offers zijn er vele. Ook van de waarde die de reguliere canonie als gebedscentrale voor de gemeenschap heeft, is men ten volle overtuigd. Lang voordat men in de middeleeuwen scholen en godshuizen oprichtte, om de geest van de mensen te voeden en hun lichamen te verkwikken, had men reeds aan God gedacht. Meer nog dan de scholen en de godshuizen beschouwde men kerken en kloosters, die gebedstenten Gods, als instellingen van algemeen welzijn. Een modern schrijver drukte deze gedachte dan ook uit als volgt: « In een christelijke samenleving lijkt geen enkele instantie voor het algemeen welzijn onmisbaarder dan die der evangelische corporaties »⁵⁾. Dezelfde overtuiging bracht vele vrome gelovigen ertoe, om in de middeleeuwen door schenkingen en fundaties de stichting van kapittels mogelijk te maken, die op bepaalde plaatsen en voornamelijk tot geestelijk welzijn van hun naaste omgeving de dienst van God aan

⁴⁾ *Gesta*, p. 27.

⁵⁾ M. BLOCH, *La société féodale*, Parijs, 1939, p. 139.

het altaar en de beoefening van het kerkelijk gebedsleven voortdurend zouden verzorgen. Hoe vast was men er immers van overtuigd, dat men het gebed niet kon missen, noch voor de gemeenschap, noch individueel! In het leven van Frederik van Hallum staat het zo markant uitgedrukt: « Zoals men zonder brood het aardse leven niet kan leiden, zo kan ook zonder de lof Gods geen enkele ziel blijven leven. ... dus is de lof Gods het leven der ziel » ⁶⁾.

De biddende gemeenschap in een kapittelkerk heeft een zeer verheven taak. De leden der canonie hebben zich krachtens professie verbonden tot de dienst van het altaar, tot de dienst aan die Kerk. Wanneer zij daar staan voor God, wanneer zij gezamenlijk het Offer opdragen, wanneer zij « bidden en zuchten voor zichzelf en voor de noden van de heilige Kerk Gods » ⁷⁾, doen zij iets, wat al geen zuiver mensenwerk meer is. Zij bidden namens heel de heilige Kerk, waarvan Christus het hoofd is, tot de Hemelse Vader. Men heeft aan dit gebed, dat voor de belangen van heel de Kerk, voor levenden en doden, door mensen in koor met Christus en zijn Kerk, tot lof van God verricht wordt, dan ook de naam « opus divinum », goddelijk werk, gegeven.

In de gloriëtijd van het kloosterleven voor dit gewest zijn duizenden Friezen en Friezinnen naar de talrijke kloosters getrokken om zich allereerst met het goddelijk werk van het koorgebed te gaan bezig houden. Door zo allereerst het rijk Gods te zoeken, door God dagelijks te verheerlijken en te danken, door te boeten en Gods zegen af te smeken, hebben zij eeuwenlang de eerste en voornaamste plicht van hun volk tegenover God vervuld. Zolang die sterke gebedsgeest hier aanwezig was, zolang het Friesche volk daardoor zijn innige Godsverbondenheid behield, was het in staat om in weinige tientallen jaren verschillende heiligen voort te brengen. Dat alles betreft geestelijke krachten en geestelijke waarden die niet meetbaar zijn. Maar ontstond zo in die talrijke Friesche gebedshaarden niet de geest die de geest van deze wereld overwint en die daarmee ook voor de algemene verheffing

⁶⁾ *Gesta*, p. 39.

⁷⁾ AA. SS., *Martii*, tomus III, p. 848, éd. Palmé, Parijs, 1865. In het Vita van de Zalige Dodo die zich met zijn vrouw en zijn moeder aansloot bij de abdij van Mariëngaarde wordt vermeld, dat hij zijn leven voornamelijk vulde « gemendo et orando pro se et universa Sancta Ecclesia Dei ». Zelfs deze kluizenaar bleef zich geestelijk verbonden voelen met heel de Kerk.

van heel het gewest van zo onschatbare waarde moet geweest zijn ? Als deze vrome bidders en boeters bij zichzelf en anderen de vlam van Gods liefde ontstaken, deden ze dan minder dan wanneer ze de zee temden en de heidevelden ontgonnen ? Die geestelijke betekenis der kloosters, als plaatsen van gebed en openbare Godshulde, moge dan ook zeker niet op de laatste plaats onze waardering ondervinden.

Zo groot als de zorg van vrome leken is om kapittels te stichten, even groot is de zorg der leden daarvan om de eredienst daar te verzorgen. Heel de dagorde is erop gericht om het vervullen van die gebedstaak goed mogelijk te maken. Het koorofficie is in verschillende stukken over dag en nacht verdeeld en krijgt daardoor de functie van wijding van heel de dag.

Wat een zorg geeft men zich om in het bezit te komen van de weliswaar betrekkelijk weinige, maar daarom te meer kostbare en onmisbare koorboeken. Met eindeloos geduld moest men in andere kloosters of kapittels de tekst en de neumen van de zangwijzen gaan afschrijven. Zo diende ieder college van koorheren allereerst zijn « Liber Ordinarius » te krijgen, het boek dat de samenstelling en het verloop der diverse plechtigheden en officies regelde. Als Frederik van Hallum van de bisschop van Utrecht het kanunnikenkleed en de toestemming om een klooster te stichten ontvangen heeft, begeeft hij zich eerst naar de abdij van Mariënweerd in de Betuwe om daar de kloosterlijke levenswijze aan te leren en een liber Ordinarius en de eerst noodzakelijke boeken te laten kopiëren⁸⁾. Wanneer hij later tot de stichting van zijn klooster is gekomen, begeeft hij zich met zijn metgezel Alardus naar de bekende abdij van Steinfeld in de Eifel waarbij zijn jonge stichting wordt geïncorporeerd. Ze leren er de gewoonten en gebruiken van die kerk en krijgen een Prior alsook enkele ordesboeken mee. Later blijven vrij geregeld twee of drie Mariëngaarders voor het afschrijven van boeken en andere geestelijke oefeningen dikwijls jarenlang te Steinfeld. Omgekeerd vermeldt ook het leven van de Zalige Herman Jozef van Steinfeld dat deze een paar jaar « in Friesland » verbleef, zodat we wel aan een geregelde uitwisseling van personen tussen moederabdij en dochterklooster mogen geloven. Enkele jaren later gaan Magister Frederik en zijn gezelschap

⁸⁾ *Gesta*, p. 28: « scribi fecit Ordinarium et alia pauca, que sibi ad presens videbantur expedire ».

Thomas van Mariëngaarde naar de stamabdiij Prémontré om de verschillende lees- en zangteksten te herzien. Tegelijk leren ze de locale ordesgewoonten daar ter plaatse aan. Evenzo gaf deze magister Frederik aan Emo van Wittewierum de aansporing om te Prémontré zelf de ordesgebruiken te leren en de ordesboeken over te nemen. Typisch is de vermelding dat « destijds nergens in geheel Duitsland de boeken der orde werden gevonden ». Daarna werd de tekst van Emo en zijn gezelschap Thitard nog woord voor woord nagezien door Magister Frederik op Mariëngaarde. Hoe omvangrijk die taak was wordt duidelijk door de volgende bepaling uit de oudste statuten: « Er mag geen abt uitgestuurd worden voor een nieuwe stichting zonder minstens 12 clerici en zonder de volgende boeken: een psalmenboek, een hymnenboek, een boek met de collecten, een zangboek voor het officie en een voor de mis, een ordesregel, een missaal, en ook niet voordat de volgende ruimten zijn ingericht: een bidplaats, een slaapzaal, een onderkomen voor gasten en portier, opdat we daar direct God kunnen dienen en een normaal kloosterleven leiden »⁹⁾.

Men stelle zich echter de eerste inrichting van deze koorherenkloosters vooral niet te glorieus voor. Dikwijls zullen een aantal devoten begonnen zijn in een zeer bescheiden woning, beduidend minder dan menige schuur van tegenwoordig, en de kerk was niet veel beter. De kerk die Frederik van Hallum in vlammen zag opgaan was weliswaar een stenen gebouw, maar de gebouwen van Mariëngaarde waren in de begintijd zeker van hout. Wittewierum kreeg zijn stenen kerk pas in 1238. De eerste kerkjes zullen schamele houten gebouwtjes zijn geweest, met enkele open lichtgaten en een lemen vloer, die dikwijls door het begraven der doden in deze primitieve ruimten ook nog wel de nodige gaten en oneffenheden zullen vertoond hebben. Niet iedere kerk was zo bevoorrecht als de abdiij van Mariënweerd, waar de eerste abt Robertus van zijn bloedverwant de koning van Engeland vier uiterst kostbare kleinodiën ontving, zoals de kroniek ze uitdrukkelijk noemt. Daartoe behoorde nl. ook « een zeer merkwaardig en kunstvol vervaardigd plaveisel voor de kerk »¹⁰⁾. Hoe vochtig en koud deze

⁹⁾ R. VAN WAEFELGHEM, *Les premiers statuts de l'Ordre de Prémontré*, in *Analectes de l'Ordre de Prémontré*, tom. IX, Louvain, 1913, p. 33.

¹⁰⁾ J. DE FREMERY, *De abten van Mariënweerd*, 's Gravenhage, 1888, p. 5.

open en onverwarmde ruimten moeten geweest zijn en welke ontberingen men er leed, wanneer men 's winters te middernacht daar in het halfduister urenlang psalmen stond te zingen, kunnen we ons nauwelijks voorstellen. Als de zandstenen sarcofaag van Frederik van Hallum kort na zijn dood wordt opgegraven, blijkt deze tot boven toe vol water te staan. Toch waren deze asceten tegen deze barre levenswijze bestand, maar wanneer Sibrandus Leo enkele eeuwen later verhaalt dat de heilige Siardus en de Zalige abt Eelco Liauckama dag en nacht, ook midden in de winter, barrevoets heel het urenlange officie bijwoonden, dan kan hij zijn bewondering daarvoor niet verbergen.

Geheel het officie werd practisch van buiten gezongen. Alle clerici en dikwijls ook vele leken kenden het psalter van buiten. Slechts degenen die iets moesten voorzingen, lezen of bidden van het veranderlijk gedeelte hadden voor dat geval een boek.

Van abt Siardus wordt uitdrukkelijk vermeld dat hij te middernacht de metten met zijn broeders plechtig zong, ook wanneer hij 's avonds laat vermoeid van een lange reis was teruggekeerd. Ook de andere gedeelten van het officie werden gezongen. Uitdrukkelijk voorzien de statuten erin, dat delen van het officie buiten op het veld worden gezongen, waarvoor men dan de veldarbeid onderbreekt en zich in rijen tegenover elkander opstelt. Van een koorgestoelte in de primitieve kapellen was wel evenmin sprake; men stond of knielde eenvoudigweg op de kille grond. Wanneer Siardus zich met een clericus als gezelschap op reis bevond, zongen ze met groot geestelijk genot afwisselend psalm na psalm. Tot verveling liet hij het niet komen, want liever zweeg hij een tijdje dan het zijn gezelschap al te zeer lastig te maken. Had hij echter reisgenoten van wie hij wist dat hun tong bij het psalmen bidden kreupel ging, dan zei hij tactisch: « Broeders, lezen jullie apart uw getijden; ik zal het ook doen voor mezelf » ¹¹⁾.

Zodra de zusters uit de oorspronkelijke dubbelkloosters gaan uitwijken worden ze van wer kzusters tot koorzusters, « sorores cantantes ». Frederik van Hallum laat zijn zusters te Bethlehem door

¹¹⁾ *Gesta*, p. 115: Et si contigit, quod aliquibus fratrum ad psalmos legendos lingua claudicaret, quamvis in communi sermone verba expedite proferret, preuenit eos, quasi ignorans impedimentum lingue eorum, et dixit: « Fratres, per vos vigiliis legite, et ego per me ».

gehuurde krachten onderrichten om het officie te kunnen lezen en zingen ¹²⁾).

2. Het plechtig zingen der getijden, dat vermoedelijk reeds vijf tot zes uur in beslag nam, vond zijn harmonieuze aanvulling in de « lectio », de lezing. Onder de maaltijd werden die delen van de H. Schrift voorgelezen welke niet in het officie aan de beurt konden komen. De « armarius » of bibliothecaris moest hiervoor nauwkeurig zorg dragen. Daarnaast stond de geestelijke lezing. Allereerst werden natuurlijk daarvoor de H. Schrift en de teksten van de voornaamste kerkvaders en kerkelijke schrijvers gekozen, als men dit kostbaar bezit tenminste rijk was. De H. Schrift was natuurlijk het eerste werk dat voor overschrijven in aanmerking kwam. Later krijgen verschillende grote abdijen hun scriptorium of schrijfzaal, waar men zelf het perkament bereidt — wat van Siardus gemeld wordt — en waar men verder allerhande boeken, ook klassieke schrijvers copiëert. Mariëngaarde en Wittewierum kregen in de loop der tijden een kostbare collectie handschriften ¹³⁾.

3. In de kronieken van Emo en Menko wordt herhaaldelijk vermeld dat voor een beschouwend leven na het gebed het lezen het voornaamste is en daarna de overdenking ¹⁴⁾. Heel het leven onzer vromen was één bezig zijn met God en goddelijke dingen. De tijd die niet besteed werd aan koorgebed, handenarbeid of geestelijke lezing werd doorgebracht in overweging.

Meermalen sporen de statuten aan tot overdenking. Wanneer men zich in statie opstelt vóór het koorgebed of de gemeenschappelijke maaltijden, benut men de tijd van het wachten volgens voorschrift om zich met overweging te blijven bezighouden: meditationi vacent. Behoeft het na dit alles nog bētoog, dat heel dit leven eigenlijk van de overweging der goddelijke dingen doordrenkt was en dat men, geholpen door het voortdurend stilzwijgen, zelfs tijdens de handenarbeid, in innige vereniging met God leefde.

¹²⁾ *Gesta*, p. 40: Nam et magistros iam conduxerat precio, qui scientia legendi et cantandi puellas informarent.

¹³⁾ *Kronieken van Emo en Menko*, ed. H. O. Feith en G. Acker Stratingh (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht). p. 167, Utrecht, 1866; als *Kronieken van de Abdij Bloemhof* vertaald door W. Zuidema en J. Douma, Utrecht, z. j. — We citeren ook deze Nederlandse vertaling die doorgaans voortreffelijk is, tussen haakjes (p. 165). Latijnse tekst en vertaling verder geciteerd als *Emo en Menko*.

¹⁴⁾ *Emo en Menko*, 11, 154, 167 (16, 152, 165).

Pas in veel latere eeuwen, als het gewone werk van studie, onder-richt of zielzorg bijna geheel de dag gaat vullen en er voor het gebedsleven slechts een minimum aan tijd overblijft, zal men de noodzakelijkheid voelen om bepaalde tijden voor de overweging uit te trekken en deze volgens moderne begrippen zo efficiënt mogelijk in te richten. Er is dan een diepe scheiding gekomen tussen bidden en werken en men staat ver af van de tijd van Siardus, toen men ook onder het werk de gebedsgeest vasthield en broeders er tijdens hun werk spontaan toe kwamen om samen psalmen te zingen. Toen vloede de overweging vanzelf voort uit het koor-gebed en de daarbij aansluitende lezing. Later moet de meditatie bijna geforceerd worden om het bedreigde gebedsleven aan te vullen en beter op gang te brengen.

Leest men zelfs de kronieken van Mariëngaarde en Wittewierum maar vluchtig door dan voelt men meteen dat de schrijvers ervan het boek der psalmen, de heilige Schrift, de liturgische teksten en de regel van Sint Augustinus om zo te zeggen meditatief totaal verwerkt hebben en ervan doordrenkt zijn. Ze vonden daarin voldoende inspiratie en voedsel voor hun geestelijk leven. Zolang de oriëntatie op de H. Schrift en het kerkelijk gebedsleven sterk genoeg bleef, hadden zij geen geestelijke bloedarmoede te duchten.

4. Naast de zorg voor het innerlijk leven door koorgebed, lezing en overdenking stond de handenarbeid. Deze was sinds de tijd van Paus Gregorius VII weer sterk in ere hersteld. Dat hing samen met hun opvattingen omtrent armoede en gemeenschappelijk leven. Gaarne liet men zich inspireren door Sint Paulus en de vele heiligen uit de oudheid, die de handenarbeid hadden beoefend. Augustinus, de « vader der kanunniken », heeft in zijn werk « De opere monachorum » (Over de handenarbeid der monniken) als eerste onder de Vaders de handenarbeid verdedigd en verheerlijkt, die in de Oudheid als oneervol gold en slechts aan de slaven toeviel. Aanleiding tot het schrijven van 't tractaatje « De opere monachorum » (*P. L.* tomus XL, col. 549-592, *Retract.* I, II, c. XXI) was een tussen de monniken rond het jaar 400 gerezen strijdvraag of men zich op handenarbeid moest toeleggen of niet. De ene partij verwierp de praktijk van lichamelijke arbeid met een beroep op Matth. VI, 24-34 ; anderen beoefenden de handenarbeid tot hun levensonderhoud en om ondeugden te voorkomen. Sint Augustinus kiest partij voor de laatste groep. Evenzo waren onze vroege Friesche kloosterlingen om praktische redenen wel tot handenarbeid

verplicht: men moest zijn bestaan zoeken in de uitoefening van de landbouw. Ook uit ascetische overwegingen was de handenarbeid natuurlijk waardevol, tot bevordering van de nederigheid, om God niet alleen met de geest maar ook met het lichaam te dienen en ook om tegenwicht te scheppen tegen een anders wel wat te eenzijdige inspanning van de geest.

In de kloosters, waar oorspronkelijk dikwijls zowel priesters, lekebroeders als zusters samenwoonden, waren allen gelijkelijk tot handenarbeid verplicht. Ze droegen het kleed der armen, van gebleekte, dus min of meer witte, doch ongeverfde wol, de kleding « van herders en veedrijvers » ¹⁵), zoals een geschrift uit die tijd zegt. Hun werk was al even nederig. Het « Liber de Ordinibus », dat o. a. het leven der verschillende kanunniken in het begin der 12^e eeuw schetst, zegt namelijk: « Zij schamen zich immers niet om de stallen en de voederbakken van ossen en ezels te reinigen, omdat ze in het evangelie lezen dat hun Heer zich gewaardigd heeft terwille van ons in een voederbak te liggen » ¹⁶).

Na het kapittel, waarin oudtijds de werkzaamheden verdeeld werden en zegen afgebeden over het werk der handen, trokken de priesters en lekebroeders, voorafgegaan door de prior zwijgend naar het werk, waaronder ze slechts de strikt noodzakelijke gebarentaal maakten. Tijdens de werkzaamheden mocht niemand lezen of het wagen ook zelfs maar een boek mee te nemen. We weten met name van de H. Siardus dat hij met zijn broeders werkte aan de oogst en het aanleggen van dijken. « Laten wij ons niet schamen voor het boerenwerk » zegt de levensbeschrijver van Siardus, « want het is door God geschapen » en bovendien « we hebben ook handen en voeten gelijk de boeren » ¹⁷).

Een voorschrift uit de oudste statuten geeft een denkbeeld van de handenarbeid die door de Norbertinessen in de oorspronkelijke dubbelkloosters werd verricht. Daar heet het: « Naar goeddunken van de priorin moet worden vastgesteld, welke zusters wol moeten uiteenhaken en kaarden, welke spinnen, waar ze de spinrokkens en spoelen kunnen halen, welke draden ze uiteenhaken; welke

¹⁵) C. DEREINE, *Les origines de Prémontré: Revue d'histoire ecclésiastique*, 1947, XLII, p. 371: « quasi coutuntur opiliones et bubulci ».

¹⁶) *Liber de diversis Ordinibus et professionibus quae sunt in Ecclesia*, P. L. CCXIII, col. 831.

¹⁷) *Gesta*, 101, 103: Diligamus rusticationem, ab Altissimo creatam... quia habemus manus et pedes ut rustici.

zo nodig de leiding moeten hebben bij het melken van het vee en het kaasmaken en zo voor iedere zuster afzonderlijk, zodat zelden of nooit een zuster heeft te vragen wat ze doen moet » ¹⁸⁾.

5. Het kloosterleven dat dag na dag gevuld werd door het koorgebed, de lezing, de overdenking en de handenarbeid, droeg van den beginne af zeer sterk de kenmerken van uiterste armoede en grote boetvaardigheid.

Sint Norbertus, die zelf was opgetreden als armoedsprediker, maakte van zijn eerste klooster te Prémontré in de ware zin « het huis zijner armoede ». Een der liefelijkste tafereeltjes blijft altijd weer het verhaal uit de vroegste geschiedenis van het klooster Laon bij Prémontré. Van hen wordt gezegd dat ze slechts één ezeltje hadden, dat ze schalks de naam gaven van tegenpaus Burdinus. Hiermee trokken ze naar het bos om hout te sprokkelen dat ze in de stad verkochten. Van de opbrengst daarvan konden zij zich dan brood aanschaffen, doch het was dikwijls pas laat in de middag dat ze iets te eten kregen, zegt het verhaal ¹⁹⁾.

Die grote persoonlijke onthechting en zin voor streng gemeenschappelijk leven — idealen ook uitgesproken in de Augustinus-regel — gingen doorgaans ook samen met een grote liefde en zorg voor de armen. Deze armenzorg werd ook bewust beoefend om de neiging tot het vormen van onnodig bezit bij het eigen klooster te voorkomen. Naast het grote ideaal om naakt de naakte Christus te volgen sprak hieruit een grote sociale bewogenheid. Te Prémontré, Postel en op enkele andere plaatsen ontstonden daarom hospitalia om armen, zieken, pelgrims en ook in het algemeen reizigers op te nemen en te verplegen. In een recente studie wordt de oprichting van het oudste Nederlandse ziekenhuis in verband gebracht met het hospitale van Koningsveld ²⁰⁾. Ook Frederik van Hallum heeft rondgelopen met de gedachte om een « hospitaal » op te richten en zich bijzonder aan de armenzorg te wijden. Die gedachte bleef hem heel zijn leven bij. Nog op zijn sterfbed zal hij zich beklagen dat hij in zijn armenzorg te kort geschoten was

¹⁸⁾ *Les premiers statuts*, p. 65.

¹⁹⁾ Geciteerd bij F. PETIT, *La spiritualité des Prémontrés aux XIIe et XIIIe siècles*, Paris, 1947, p. 50.

²⁰⁾ D. P. OOSTERBAAN, *Zeven eeuwen geschiedenis van het oude en nieuwe Gasthuis te Delft*, p. 6. Delft, 1954. Zie ook p. 11-12 en 24.

wegens de grote armoede van zijn medebroeders ²¹⁾. Siardus nam op zijn tochten door het Friesche land steeds brood mee voor de armen die hem dikwijls in grote menigten volgden ²²⁾. Deze traditie bleef in Mariëngaarde gehandhaafd. Abt Paulus Bucholt laat in het begin der 16^e eeuw een armenhuis of hospitale in zijn abdij bouwen. Hij koopt ook Amsterdams en Gronings laken om de armen te kleden en schenkt hun vele paren schoenen ²³⁾. Reeds volgens de oudste statuten moet de gastenmeester kleren uitdelen aan de armen. De armen worden geëerd als waren zij Christus: men wast hun de voeten en de portier zal, als ze komen en als ze gaan, voor hen de knie buigen ²⁴⁾.

* * *

6. Naast de strenge armoede was ook de geest van boete in de begintijd der Orde in hoge mate aanwezig. Nooit gebruikte men vleesspijzen tenzij in geval van zware ziekte; geen melkspijzen of eieren werden gebruikt in de Advent (met enkele uitzonderingen), op de vastenavondsdagen, tijdens de grote vasten, op de quatertemperdagen (behalve in de Pinksterweek), op een dozijn vigiliedagen en op elke Vrijdag; gevast werd van Kruisverheffing (14 September) tot Pasen (behalve op de Zondagen) ²⁵⁾. Brood, groenten, fruit en vis vormden de hoofdschotel. Ook het langdurig nachtofficie en het voortdurend stilzwijgen kunnen we beschouwen als een gevoelige boete. Soms wordt de toch al strenge kloosterlijke boete nog verzaamd door vrijwillig gekozen persoonlijke verstervingen als het reeds genoemde barrevoets lopen, het dragen van een boetekleed, het slapen op een extra harde legerstede of het maken van talrijke kniebuigingen. Frederik van Halum bad dagelijks de zeven boetpsalmen en knielde dan bij ieder vers; in de vastentijd bad hij elke week het psalterium extra ²⁶⁾. De Zalige Dodo die als kluizenaar te Bakkeveen en Haske in de

²¹⁾ *Gesta*, p. 18, 54.

²²⁾ *Gesta*, p. 119.

²³⁾ *Gesta*, p. 260; *Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum*, ed. D. A. Wumkes, p. 96. Bolsward, 1929. Verder geciteerd als: *Sibrandus Leo*.

²⁴⁾ *Les premiers statuts*, p. 27, 30.

²⁵⁾ *T. z. p.*, p. 37, 32.

²⁶⁾ *Gesta*, p. 12.

strengste boete leefde, was eveneens gewoon iedere dag duizend keer te knielen, zodat zijn knieën met een dikke eeltplaat waren overdekt en zo hard werden als die van een kameel ²⁷⁾.

Dit leven van Godsverbondenheid, armoede en boete strekte niet alleen tot voorbeeld, maar droeg evenals het gebed ook bij tot de heiliging van Gods Kerk en van de streek.

7. Beter waarneembaar wordt de invloed der kloosters van reguliere kanunniken natuurlijk wanneer we letten op de door hen uitgeoefende zielzorg. Allereerst strekte deze zich uit tot de inwoners der abdijen, de later afgescheiden kloosterzusters en de vele tientallen uithoven, waaraan ook dikwijls een zeer groot aantal leken of horigen verbonden waren. Onder de 1000 inwoners van Wittewierum en de vele honderdtallen der grote Friesche abdijen ²⁸⁾ zullen zich immer vrij veel dienstlieden der abdijen bevonden hebben. Waren in de begintijd de bewoners der kloosters vrijwel uitsluitend Friezen, in de 15^e en 16^e eeuw telt men in de mannenkloosters, zoals uit de namen blijkt, voor het merendeel niet-Friezen.

Naar het voorbeeld van Sint Norbertus die het preken als zijn gewone taak, « opus solitum », beschouwde, zullen de Friesche Norbertijnen ook weldra met preken zijn begonnen. Abt Jarich van Mariëngaarde wordt 'n goed prediker genoemd ²⁹⁾; de preken die hij destijds te Griend als pastoor hield, worden tijdens zijn abbatiaat en lang daarna nog beschouwd als zeer dienstig voor jonge priesters ³⁰⁾.

We weten dat Frederik van Hallum tijdens zijn leven het pastoraat van de parochiekerk van Hallum bleef uitoefenen. Bij zijn dood vraagt hij zijn parochianen onder ede te verklaren « dat zij de kerk te Hallum ... nooit aan zijn klooster zouden onttrekken ». We vinden hier een vrijwillige beperking van de vrije pastoorskeuze ten gunste van Mariëngaarde.

Later heeft Mariëngaarde zeggingschap over minstens 7 parochies, waaronder Hallum; Dokkum over 4, Wittewierum over 5 en Lidlum over niet minder dan 21 parochies. Gedeeltelijk werden deze parochies ook door eigen kloosterlingen bediend. Emo van

²⁷⁾ AA. SS., *Martii*, t. III, éd. Palmé. Parijs, 1865, p. 848.

²⁸⁾ *Sibrandus Leo*, p. 43.

²⁹⁾ *Emo en Menko*, p. 179 (176).

³⁰⁾ *Gesta*, p. 181. *Sibrandus Leo*, p. 13.

Wittewierum, die een man was van grote mensenkennis, schreef zelfs een hoogst practische levensregel ter wille van zijn kloosterlingen, die op de verschillende parochies of uithoven de zielzorg uitoefenden, zoals ook een levensregel voor de conversen ³¹⁾.

Een bijzonder aspect, dat optreedt in het leven van Sint Norbertus en zijn eerste volgelingen, is het vredestitelen. Norbertus wist ingekankerde bloedveten, die grote aantallen doden veroorzaakt hadden, te doen ophouden. Hij kreeg daardoor de naam van engel van de vrede, « angelus pacis ».

Ook Frederik van Hallum zien we zijn best doen om de partijen in zijn parochie bijeen te brengen. Van de Zalige Dodo vinden we vermeld dat hij door zijn aanhoudende vermaningen en het voorbeeld van zijn naastenliefde gedaan heeft gekregen dat allengs het heidense gebruik werd afgeschaft om een vermoorde niet te begraven, alvorens zijn bloedverwanten bloedwraak hadden genomen. Zolang dit niet geschied was, bleef het lijk van de vermoorde in de schuur te drogen hangen, volgens de Vita ³²⁾.

De abten van Wittewierum golden als de aangewezen vredestitelers ³³⁾. In die middeleeuwse maatschappij, die door het feodalisme zozeer verscheurd werd, had men zulke « paisiveerders » of « peismakers », zoals ze vroeger wel genoemd werden, broodnodig. Deze activiteit voor het behoud van de sociale vrede mag men daarom niet onderschatten. Zo treden de Friesche abten in het algemeen als bemiddelaars en vredestitelers op in de strijd tussen de bisschoppen van Utrecht en de Drenthenaren ³⁴⁾.

8. Verder hebben de abdijen van Mariëngaarde en Wittewierum een belangrijke onderwijsstaak uitgeoefend. Vóór het stichten van hun abdij hadden zowel Frederik van Hallum als Emo van Wittewierum aan parochie-scholen gewerkt. Wanneer men later op beide plaatsen het onderwijs ter hand neemt, sluit men bovendien volkomen aan bij 'n oude traditie der kapittelscholen. Door Mariëngaarde werd in de eerste helft der 13e eeuw zowel in de abdij zelf als in de school op het eiland Griend het onderwijs verzorgd

³¹⁾ Emo en Menko, p. 170 (168).

³²⁾ AA. SS., Martii, tom III, éd. Palmé. Parijs, 1865, p. 847-848 (Prologus).

³³⁾ A. W. WYBRANDS, *De abdij Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw*, Amsterdam, 1883, p. 122.

³⁴⁾ J. H. HOLWERDA en R. R. POST, *Geschiedenis van Nederland*, Deel I, p. 291. Amsterdam, 1935.

(ca. 1200-1235)³⁵⁾. Te Bloemhof onderricht Emo met zijn prior Sigfried rond het jaar 1225 « een aantal clerici en scholieren » met grote ijver « in de letterkunde ». De school wordt later (ca. 1276) tengevolge van een beslissing van de opperste leiding der Orde, naar Westeremden overgebracht³⁶⁾. Ook voor Lidlum hebben we een aanwijzing voor het bestaan van een binnenschool³⁷⁾. Op deze scholen las men de Bijbel en christelijke schrijvers naast de klassieken. Verder volgden ze het gewone program van de vrije kunsten. Ook voor openbaar lager onderwijs schijnt er plaats geweest te zijn³⁸⁾.

Emo bezocht in zijn jeugd de hogescholen van Oxford, Orleans en Parijs. Sibrandus Leo verhaalt ons dat in later eeuwen 6 abten van zijn abdij Lidlum gestudeerd hebben te Parijs, Oxford, Erfurt, Leuven, Keulen en, o ironie, zelfs een te Wittenberg³⁹⁾.

De studie van Emo te Parijs en het geregeld contact met Prémontré en daardoor met Frankrijk, het geboorteland van de scholastiek, maakt het reeds aannemelijk dat men kennis nam van deze nieuwe stroming op theologisch en wijsgerig gebied. De nieuwe « Fransche theologie », de scholastiek, zou vanuit Frankrijk eerst naar de abdij van Steinfeld zijn overgebracht door haar proost Ulrich, die 'n geboren Fransman was. Vandaar zou de scholastiek zijn overgebracht naar Mariëngaarde en onze noordelijke gewesten. Aldus een interessante, maar niet verder gestaafde visie⁴⁰⁾. Volgens Prof. F. Sassen wordt de geest der scholastiek in de 12^e en 13^e eeuw in Nederland grotendeels gedragen door de kloosters van Cisterciënsers en Premonstratensers. « Maar beter dan de Cisterciënsers wisten zij (de Witheren) die in Nederlandsche vormen om te zetten. Het zijn vooral de Praemonstratensers geweest, die de echt-Nederlandsche spiritualiteit hebben aangekweekt, waarvan wij ook in

³⁵⁾ *Gesta*, p. 172, 184; *Sibrandus Leo*, p. 11, 12.

³⁶⁾ *Emo en Menko*, p. 153, 246 (152, 234).

³⁷⁾ *Sibrandus Leo*, p. 39. Vergelijk ook p. 57 en 59.

³⁸⁾ J. H. HOLWERDA en R. R. POST, *Geschiedenis van Nederland*, Deel I, p. 296. Amsterdam, 1935. Zie voor het onderwijs in het algemeen en de Norbertijnse kloosterscholen in het bijzonder vooral: R. R. POST, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*, p. 157-162. Utrecht-Antwerpen, 1954.

³⁹⁾ *Sibrandus Leo*, p. 53, 57, 60, 69, 70, 78.

⁴⁰⁾ A. ERENS, *De monnik*, p. 87. Antwerpen, z. j.

geestelijke bewegingen onder het gelovige volk den weerklink vernemen » ⁴¹⁾).

Om die geest van wetenschap in eigen kring levendig te houden en rondom zich te bevorderen, moeten Mariëngaarde en Wittewierum een vrij aanzienlijk bezit aan handschriften hebben gehad. Toen Emo en zijn broer Addo aan de verschillende universiteiten studeerden, schreven zij, om beurten halve nachten slapend en wakend, met eindeloos geduld een groot aantal tractaten af.

Later, toen hij abt van Bloemhof was, handhaafde Emo die gewoonte en schreef hij na het zingen der metten nog urenlang verschillende handschriften over. Zijn opvolger Menco zegt van hem dat hij tot lering en stichting allerlei geschriftjes, handboeken, uittreksels en ook de levens der kerkvaders verzamelde. Ook weten we dat Emo deze handschriften verluchtte en in een muurschildering in de Kerk van Westerwijf meende J. Kalf nog een reminiscentie daaraan te vinden ⁴²⁾.

« Ook stelde hij met grote zorg een kroniek samen van alle gedenkwaardige voorvallen, niet alleen van zijn eigen, maar ook van de onmiddellijk voorafgaande tijd, volgens de jaren na de vleeswording des Heren » ⁴³⁾. Dit woord van Menco brengt ons tot de in de vorm van annalen geschreven Kronieken van Wittewierum, een werk van Emo, Menco en een onbekende. Van 1218 tot 1296 is er aan deze kronieken geschreven en ze omvatten dus vrijwel geheel de 13^e eeuw. De voornaamste gebeurtenissen van het Duitse Rijk, maar vooral de bewogen historie van Stad en Ommelanden worden hierin beschreven. Maar ook de historie van Wittewierum zelf en die van verschillende Friesche kloosters komt herhaaldelijk ter sprake.

Het rijke inwendige leven der voornaamste Friesche abdij werd ons bewaard in de « Gedenkschriften der Abten van Mariëngaarde ». Ze behandelen de levens van Frederik, Siard, Sibrand, Jarich en Jelger en bestrijken dus de periode van ca. 1160-1260. Globaal genomen zijn de vijf abtenlevens geschreven in de periode 1225-1275. Deze Gedenkschriften besteden bijna uitsluitend aandacht

⁴¹⁾ F. SASSEN, *De wijsbegeerte der Middeleeuwen in de Nederlanden*, p. 54. Lochem, 1944.

⁴²⁾ J. KALF, *De muurschildering te Westerwijfwerd* (Groninger Volksalmanak voor 1899), p. 100.

⁴³⁾ *Emo en Menko*, p. 169 (167).

aan hetgeen er binnen de abdij voorvalt en richten hun blikken zelden naar buiten. Geen andere kronieken der Orde geven ons zulk een beeld van het inwendig leven der kloosters in de 12^e en 13^e eeuw.

Beide kronieken zijn uniek van inhoud en voor de kennis van de geschiedenis onzer noordelijke gewesten van eminent belang. Dit is voor Prof. J. Romein aanleiding om 16 bladzijden te wijden aan « De Friesche kring » ⁴⁴⁾. Het leven van Frederik, van de hand van Sibrand, zesde abt van Mariëngaarde, krijgt aldaar de lofprijzing dat wij in deze met vaste hand gecomponeerde « Vita Fretherici » een document bezitten, waardoor heel 't vroeg-13de eeuwse dorpje Hallum voor ons herleeft », wat dan door talrijke frappante trekken wordt geïllustreerd.

Voegen we hierbij nog de zo belangrijke Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum van Sibrandus Leo, dan volgt onmiddellijk hoeveel het Friesche volk aan deze vorm van kloosterlijke activiteit te danken heeft.

9. Reeds bij de bespreking van de scholastiek is gebleken dat de Cisterciënsers en Praemonstratensers in cultureel opzicht sterk waren georiënteerd op Frankrijk, waar de stamabdijen hunner orde lagen en waarheen de abten zich jaarlijks begaven tot het bijwonen der generale kapittels. Dit openbaart zich eveneens bij de bouw en de inrichting van de kerken, dikwijls ook in het grondplan der latere abdijen. Bij Klaarkamp en Aduard is dat bv. voldoende bekend. Ook voor Wittewierum en Mariëngaarde kunnen we soortgelijke invloeden veronderstellen. De kroniek van Emo vermeldt immers dat men te Wittewierum op advies van abt Sibrand van Mariëngaarde de altaren plaatst naar het voorbeeld van Prémontré ⁴⁵⁾. Omdat Prémontré rechtstreeks de moederabdij werd van Wittewierum was dit al aannemelijk ; er zijn verschillende voorbeelden van, dat dochterkloosters de moederabdij in alles bijna letterlijk navolgden.

Meermalen heeft men beweerd, dat de Cisterciënsers en de Praemonstratensers vanuit Frankrijk zowel de steenbouw als de gothiek naar onze gewesten hebben overgebracht. Wat daar ook van zij, een gezaghebbend auteur in deze materie als Dr. Frans

⁴⁴⁾ J. ROMEIN, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen*, p. 58-74. Haarlem, 1932.

⁴⁵⁾ Emo en Menko, p. 179 (176).

Vermeulen schreef nog onlangs: « Wij blijven bij onze vroeger uiteengezette mening, dat de inpolderende kloosterorden van Cisterciënsen en Premonstratensen de scheppers en verbreiders zijn geweest van de romaans-gothische baksteenstijl in de Nederlandse kuststreken » ⁴⁶⁾.

10. Op de sociale betekenis der kloosters wezen we terloops al toen we spraken over de pogingen tot behoud van de onderlinge vrede in die dikwijls nog ruwe samenleving, waar oude heidense gebruiken nog lang stand hielden. Belangwekkend uit sociaal oogpunt is de episode uit het leven van Frederik van Hallum, waar hij optreedt tegen Asego en Ghertrud van Driezum. Dezen hadden bij hun huwelijk vals geld uitgedeeld aan de armen. Hij verwijt hun dan: « Ge hebt een grote zonde begaan en een die ge niet gemakkelijk in dit leven kunt uitboeten, want niets is in de armoede harder te dragen dan dat ze de armen belachelijk maakt ; niets is dus erger dan de armen belachelijk te maken. En niet alleen de armen, maar ook Christus zelf hebt ge in hen bedield ».

De economische betekenis heeft doorgaans de volle aandacht gehad van tal van schrijvers in het verleden. We gaven echter reeds als onze mening te kennen dat de invloed der kloosters op dit gebied zeker het meest spectaculair is, maar in wezen niet de belangrijkste. Slechts enkele punten willen we nog even aanstippen.

De verdienste der Praemonstratensers in de strijd tegen het water wordt algemeen erkend ⁴⁷⁾. Aan de Middellzee, de Lauwers en de Dollard wonnen Mariëngaarde, Dokkum en Wittewierum door bedijking belangrijke gebieden. De turfgraverij van Mariëngaarde te Bakkeveen is evenzo bekend ⁴⁸⁾. Dikwijls kent men de Friesche kloosterlingen ook de verdienste toe de landbouw te hebben ingevoerd in een gebied, waar tot dusver eenzijdig de veeteelt werd beoefend ⁴⁹⁾.

Dat van de vele tientallen uithoven ook in economisch opzicht

⁴⁶⁾ F. VERMEULEN, *ABC van de bouwstijlen in de Nederlanden*, Den Haag, z. j., p. 82.

⁴⁷⁾ P. J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, Deel I, 2^e dr., Leiden, (1912), p. 236.

⁴⁸⁾ H. BLINK, *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland*, Deel I, Groningen, 1902, p. 233.

⁴⁹⁾ H. BLINK, *t. z. p.*, p. 125.

een zekere invloed op de omgeving is uitgegaan, ligt voor de hand. Toentertijd kon van de uithoven der kloosters verwacht worden, dat ze model-boerderijen waren. Alleen maar in de kloosters, practisch de enige centra van cultuur, kon men kennis verwachten van de theoretische verhandelingen over de agricultuur uit vroeger tijden. Door hun veelvuldig contact met het buitenland konden de leden der abdijen ook andere landbouwmethodes en andere planten leren kennen en hierheen overbrengen. Om praktische redenen, niet slechts uit curiositeit, voerde men zeker vreemde planten en kruiden in. Ieder middeleeuws klooster immers had z'n « kruidentuin », die medicijn moest bieden voor elke kwaal. Wanneer men hier en daar op een oud kloosterterrein nog ooit een zeer zeldzame plantengroei aantrof, dan was die vermoedelijk tot een vroegere kruidentuin te herleiden. Sierbloemen ontbraken in de klooster-tuinen al evenmin. Emo verhaalt tenminste, dat bij zijn abdij leliën, crocussen en venkel bloeiden, zodat Wittewierum zijn naam van « Bloemhof » wel verdiende ⁵⁰).

11. Dat de abten ook wel eens optraden in het openbare leven, dat ze gemoeid raakten in de partijschappen van het gewest, ja dat ze ook wel eens een bescheiden politieke rol speelden, is bekend. Omdat de abdijen op bijzondere wijze deelnamen aan de strijd tegen de zee, kwamen de abten automatisch in het waterschapswezen terecht. Vooral de abten van Wittewierum hadden in de zijlvestenijen steeds een zeer voorname functie.

Dikwijls treden de abten op als vertegenwoordigers der geestelijkheid en ze zijn de aangewezen bemiddelaars bij tal van conflicten. Soms speelde hun bijzondere bekwaamheid en geleerdheid een grote rol. Een figuur van betekenis was bijv. Pibo Sibranda, de 11^e abt van Lidlum. Op de Friesche landdagen, o. a. bij het opstellen van het nieuwe landrecht, oefende hij zeer grote invloed uit en ook voor allerlei andere moeilijke kwesties werd zijn oordeel zeer hoog aangeslagen ⁵¹). Zijn opvolger, de bekende Eelko Lyauckama, moet om Lidlum en Baium tegen een der vele partijschappen te beschermen, behalve zijn eigen kloosteronderhorigen, geregeld 180 gehuurde manschappen onder de wapenen houden. Wanneer hij echter zijn weinig voorbeeldige lekebroeders op de uithoven tot inkeer wil gaan brengen, dan gaat hij « slechts ge-

⁵⁰) *Emo en Menko*, p. 87 (87).

⁵¹) *Sibrandus Leo*, p. 45.

wapend met zijn evangelieboek » daarheen, hetgeen zijn dood betekent ⁵²⁾).

Als voorbeeld van een figuur, die ook op politiek gebied een zekere activiteit ontwikkelde, noemen we Proost Wessel van Vinea Domini « op 't Sandt ». Op 2 Mei 1470 maakt hij deel uit van de Friesche afgevaardigden, die te Enkhuizen met gevolmachtigden van Hertog Karel de Stoute onderhandelingen voeren. Vijf jaar later wordt hij door de Friesche Landdag, die 30 Maart 1475 te Leeuwarden bijeen is, afgevaardigd om met brieven naar keizer Frederik III te gaan. Ze beloven daarin de keizer hun trouwe dienst, doch verzoeken tevens hun oude Friesche vrijheden te willen eerbiedigen. De keizer ontvangt Wessel vriendelijk en geeft hem zijn brief mee voor de Staten, die bij Wessel's terugkeer te Sneek vergaderd waren ⁵³⁾.

* * *

We zijn daarmee aan het herfsttij der Middeleeuwen gekomen ; de grote tijd der reguliere kanunniken van Sint Augustinus en van de andere kloosters is voorbij. Een sterk opgaan in wereldse zaken, binnenlandse partijschappen en oorlogen, soms ook de ramp der besmettelijke ziekten, hadden bijgedragen tot het verval. Pogingen tot herstel van de goede geest bleven niet uit ⁵⁴⁾. De groep Ludingerkerke zoekt aansluiting bij Windesheim. Abt Joannes Gerardi van Wittewierum (1430 - ca. 1435) laat de geest van Windesheim ook doordringen in zijn abdij, waardoor ze zelf herleeft en andere kloosters in onze noordelijke streken en in Saksen gunstig beïnvloedt ⁵⁵⁾. Te Mariëngaarde treffen we rond het jaar 1500 « vier hervormers » uit de Sint Bonifatiusabdij te Dokkum ⁵⁶⁾.

De opkomst der nieuwe leer, haar doorvoering van hogerhand en de ondergang van de kloosters rond 1580 zijn bekend. Nog tot het einde bleef een zekere weerbaarheid ; de « Epistel totten Friesen » van Tziumme Mantuanus getuigt ervan. Het mocht tenslotte

⁵²⁾ *Sibrandus Leo*, p. 46, 47.

⁵³⁾ C. SCHOTANUS, *De geschiedenissen kerkelyck ende wereldlyck van Friesland*, p. 342 a, 350 b (Franeker, 1658).

⁵⁴⁾ R. R. POST, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van 1500 tot 1580*, p. 264-265.

⁵⁵⁾ N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, tomus II, p. 231. Straubing, 1952.

⁵⁶⁾ *Gesta*, p. 256; *Sibrandus Leo*, p. 93.

niet baten, al berustte men niet. De « Conscriptio Exulum », de lijst der ballingen die vanwege hun trouw aan het katholiek geloof hun vaderland verlieten, bevat ook vele namen van reguliere koorheren, die onder de Augustinusregel dienden. Ze deden nog voor hun beproefde geloofsgenoten wat ze konden.

Het zou tot in het begin van deze eeuw duren, voordat Friesland zijn kloosterleven herkreeg; monniken, die ook de naam van Sint Augustinus dragen, openden de rij. Anderen volgden dit voorbeeld met apostolische ijver na. Ook het beschouwend leven werd hersteld. Friesland heeft weer zijn kloosters, waarin zijn eigen zonen en dochters bidden, offeren en boeten voor het welzijn van hun volk, of van waaruit ze de blijde boodschap van Christus brengen aan hun broeders. De draad van een roemvolle oude traditie is daarmee weer opgenomen, de onmisbare geestelijke organismen voor dit volk zijn weer hersteld. Als dit jeugdige Friesche kloosterleven aansluit bij de beste traditie van weleer, dan zal het ook de geest van Sint Augustinus levendig houden, zoals die reeds spreekt door de aanhef van de regel: « Allereerst, beminde Broeders, moeten we God liefhebben en vervolgens onze evennaaste ». Het eerste zullen zij doen door hun gebed, het tweede door de toegewijde apostolische daad. Zó gaan ook zij « met het brandend hart van Augustinus door het Friesche land » ⁵⁷⁾.

Alph. W. VAN DEN HURK, O. Praem.

Heeswijk, Abdij van Berne.

⁵⁷⁾ Citaat op de stofomslag van het gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van het gouden feest der Paters Augustijnen in Witmarsum, getiteld *Bijdrage tot de kerkgeschiedenis van Friesland*. Franeker, 1951.